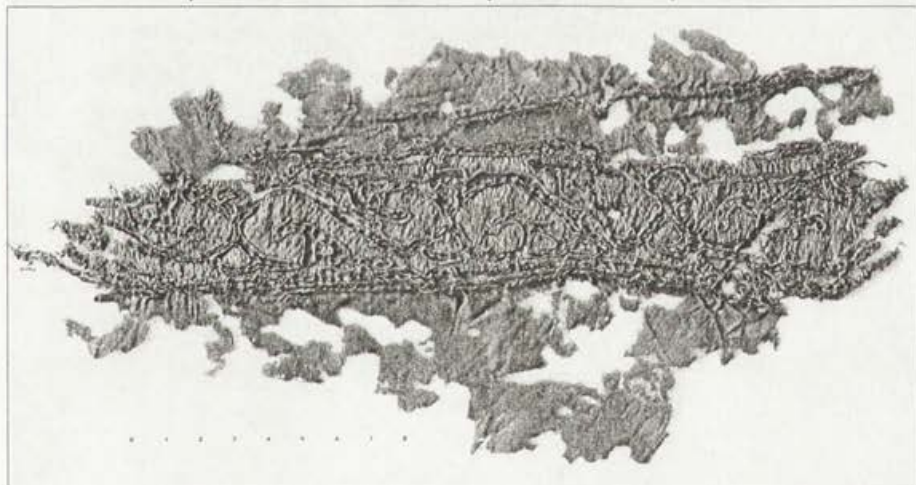

ПРЕДСТАВИТЕЛЕН ТЕКСТИЛ ОТ СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВ – ДАННИ ЗА ГРАФИЧНИ РЕКОНСТРУКЦИИ

Иван Чокоев

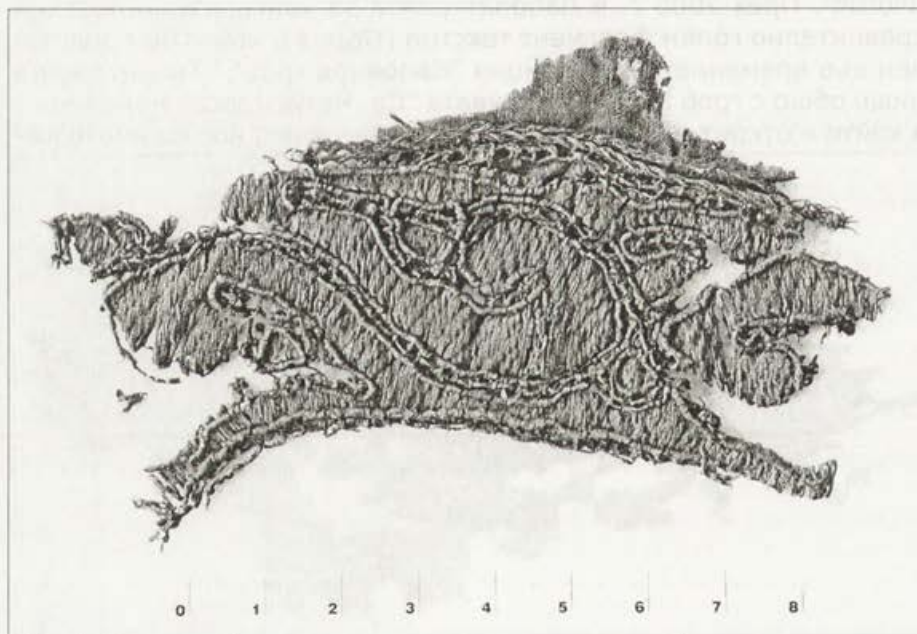
Голямата част от текстилните фрагменти, послужили за представените тук графични реконструкции, са били консервирани в миналото и съответно изложени в археологическата експозиция на РИМ – В. Търново. Няколко други обаче бяха открити сред купчина от съхранени безформени органични останки от фондохранилището за средновековни материали на отдел Археология¹. През 2006 г. в Лабораторията за консервация постъпи сравнително голям фрагмент текстил (*Обр. 1*), който бе представен във временната експозиция "Калоянов гроб".² Тъканта няма нищо общо с гроб № 39 от църквата "Св. Четиридесет мъченици", в който е открит масивен златен пръстен-печат, носещ името Ка-

Обр. 1. Текстилен фрагмент с везан повлек, разкопки на Дворцовата църква на Царевец във В. Търново.

Fig. 1. A textile fragment with an embroidered tentacular ornament; excavations at the Court church of the hill of Carevec.

лоян (Вълов 1974, 48–50; Инкова 1979, 12–68), а произхожда от разкопките на Двореца (Георгиева 1974, 410, обр.7.1). През 1951 г. Тодор Николов, директор на Търновския исторически музей, разкрива няколко гроба в дворцовата църква. В тях и в пръстта около тях са намерени и текстилни материали. Разглежданият фрагмент показва явно сходство с друг, който е от постоянната археологическа експозиция (Обр. 2). Всъщност и първият, преди поставянето му в експозиция "Калоянов гроб", е бил в постоянната експозиция, но в друга витрина. Няма място за съмнение относно идентичния им произход – освен еднакви орнамент, всички технологични показатели на вложените материали са едни и същи³. Необходимо бе двата фрагмента да бъдат събрани заедно, при което се получава по-голяма представителност на текстила, а украсата става по-разбираема. За изясняването на орнамента бе нужно да се изследват изходните суровини, което всъщност значително промени първоначалната представа за него. Орнаментите от везаната украса са изпълнени посредством копринени и сърмени нишки (Обр. 3). В случая обаче е твърде интересно, че не само сърмените, но и копринените нишки са пришити към носещата тъкан⁴. Такава особеност не бяхме срещали до този момент в нашата практика. Техническата причина

Обр. 2. Текстилен фрагмент с везан повлек, разкопки на Дворцовата църква на Цареvec във В. Търново.

Fig. 2. A textile fragment with an embroidered tentacular ornament; excavations at the Court church of the hill of Carevec.

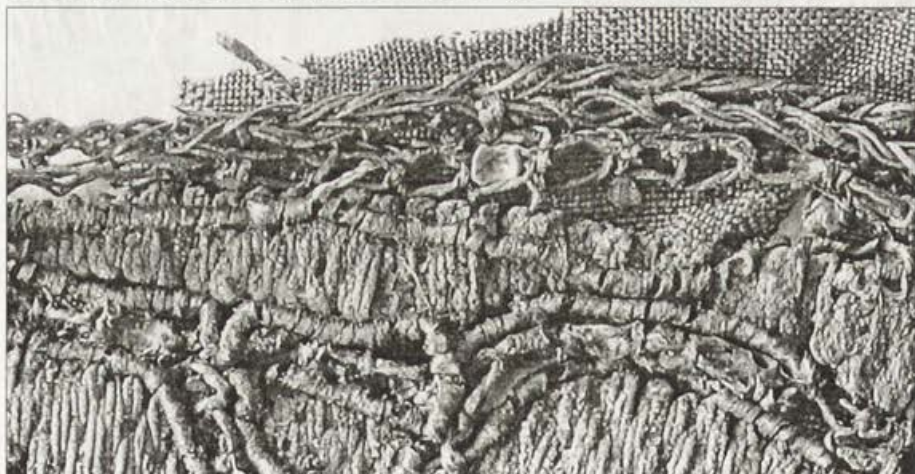
за това е, че копринената нишка е много дебела, поради което не може да преминава през тъканта. Самото присъствие на тази копринена нишка във везбата, разкриването на нейните особености под микроскоп, както и проследяването дават истинската картина на орнаменталната украса на разглежданата безценна за нас средновековна тъкан. Тя е получена по един по-специален начин – снопче неусукани копринени влакна обвиват фин конец (ядро), като в крайна сметка се е получила цилиндрична куха нишка с диаметър – 1–1.5 мм. Технически, изследваната нишка донякъде наподобява сърмената, но вместо метална лентичка тук е използван сноп копринени влакна, който се е сплескал при обвиването около сърцевината (финия конец)⁵. Днес тя е кафяво-черна на цвят, но първоначалните данни показват, че е била тъмночервена. При разглеждането под увеличение се вижда, че две такива нишки, с разстояние помежду им около 2 мм, оформят повлек (Обр. 3). Между тях се забелязва тънък копринен конец, прихванат напречно от друг, подобен. Освен това оформянето на елипсовидни гнезда от същия конец, както и откриването в тях на запазени люспи от бисери, окончателно

Обр.3. Текстилен фрагмент с везан повлек, разкопки на Дворцовата църква. Детайл от изпълнението на везбата.

Fig. 3. A textile fragment with an embroidered tentacular ornament; excavations at the Court church of the hill of Carevec. A detail with the making of the embroidery.

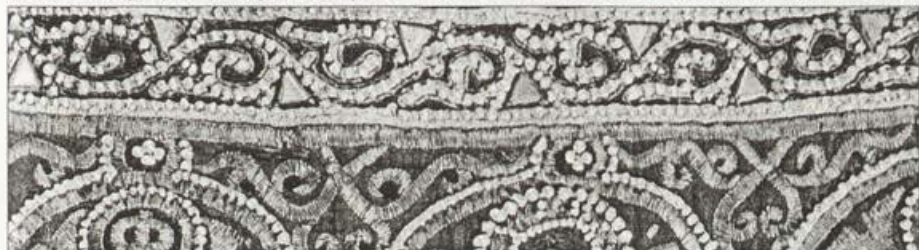
доказа, че основната украса всъщност е бисерен повлек (Обр. 4). Вижда се, че захващането на бисерите, т. е. изпълнението на перлената украса, е подобно на това, наблюдавано върху някои материали от гроб № 39, открит край църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново (Инкова 1979, обр. 47, 48). По-късно, след внимателното оглеждане на споменатите по-горе органични останки от разкопките през 1951 г. бяха разкрити малки фрагменти, идентични на тук разглежданите, както и бисери, но потъмнели. Те бяха категорично доказани при изследването с цифров микроскоп, проведено в Лабораторията за консервация и реставрация на НАИМ-БАН. Състоянието на перлите бе много влошено; диаметърът им – около 2.5 мм⁶. Контурите на повлека, както бе разгледано по-горе, са изградени от навитите обемни червени копринени нишки, а фонът, на който той се развива, е запълнен със златна сърма. За изработването на метализираните нишки е използвана позлатена сребърна лентичка. При престоя под земята среброто е корозирало, при което върху златното покритие се е натрупал сребърен хлорид. В момента на разкриване той е сиво-бял, но тъй като под въздействието на светлината отделя елементарно сребро, скоро добива виолетов цвят. В същото време бисерите, като материал от органичен произход, са изтляли, а червеният цвят на копринения контур се е променил. Това са причините, поради които днес се забелязват само големи полета, плътно изпълнени от виолетови на цвят сърмени нишки. Ето защо в първата публикация от 1974 г. за този текстил е отбелязано, че е извезана със сърма "ивица, запълнена с излизаци от двата края на ивицата спирали" (Георгиева 1974, 410).

Обр. 4. Текстилен фрагмент с везан повлек, разкопки на Дворцовата църква. Детайл с останки от бисери.

Fig. 4. A textile detail with remains of pearls.

За да се изгради ясна представа за първоначалния вид на украсата, бе разработена графична реконструкция. За нейното осъществяване бяха уточнени вида и размерите на всички орнаменти, а за изясняване общия вид на повлека много помогна бисерната везба от запазения епитрахил на киевския митрополит Фотий, изработен във Византия в началото на XV век (Банк, 1966, 327, ил. 280–281). За реконструкцията бяха важни двете перлени ивици, рамкиращи епитрахила по дължина, тъй като в средата им също се развива бисерен повлек (Обр. 5). Изчертаването на перлената бродерия (Обр. 6) спомага за осмислянето и възстановяването на схемата на изчезналата бисерна везба от търновския текстил, от която са останали само контурите от обемната копринена нишка, разгледана по-горе (Обр. 7)⁷. Вижда се, че сходството е много голямо: два перлени реда отделят ивица, в която се развива повлек, също от бисери, а за неговото очертаване са използвани усукани помежду си сърмени нишки⁸. Повлекът от епитрахила на Фотий е извезан в по-тясно поле (широчина около 28 мм), поради което той е по-опростен, с по-малко ластари, а за фон служи самата текстилна основа. Донякъде

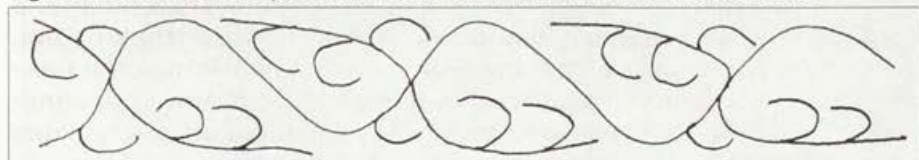
Обр. 5. Епитрахил на киевския митрополит Фотий. Детайл с бисерния повлек. (По Банк 1966).

Fig. 5. A stole of the Kiev's bishop Photius. A detail with the pearl tentacular ornament (according to Bank, 1966).

Обр. 6. Схема на бисерния повлек от епитрахила на Фотий.

Fig. 6. A scheme of the pearl tentacular ornament from the Photius stole.

Обр. 7. Схема на бисерния повлек от текстилния фрагмент, разкопки на Дворцовата църква.

Fig. 7. A scheme of the pearl tentacular ornament of the textile fragment, excavations at the Court church.

това обаче се навакхва с поставянето в относително по-широките свободни полета на малки позлатени триъгълници (Обр. 5). Голямата широчина (около 42 мм) на ивицата при търновския фрагмент позволява за контура на бисерния повлек да се използва разгледаната по-горе обемна, червена нишка, както и обогатяване на фона. Тук той вече е изграден от златна сърмена нишка. Получената фактура на златната повърхност, изградена от кръглите сърмени нишки, допълнително е обогатена от пришиващия конец, оформящ диагонали (Обр. 2–3)⁹. Всичко това е спомагало за засилване на ефектната "игра" на отразената от златото светлина. Освен това "оживялото" злато е повлияно и от отражението на бисерите, както и обратното – техният вид е бил благоприятно засегнат от жълтия благороден метал и тъмночервената обемна нишка, очертаваща повлека. Днес трудно можем да си представим целия блясък на разглежданата везана украса, но все пак графичната възстановка в известна степен я подсказва (Ил. I). Освен това тя спомага за общото възприемане на показания оригинален текстил¹⁰.

Други два къса също сърмен текстил, съдържащи еднотипна украса от везани двуглави орли, бяха изложени в археологическата експозиция (Обр. 8). Поради неправилното им експониране – фиксиране посредством самозалепващи лепенки, фрагментите се бяха отделили от носещата повърхност, припъхнали един зад друг и дори подгънали. Налагаше се ново фиксиране, при което обаче можеше да се помисли за подложка, подсказваща цялостното орнаментиране на тъканта. Още няколко фрагмента, произлизащи от този вид везан текстил, бяха открити сред съхранените органични останки от фондохранилището на средновековните материали от отдел Археология. Двата големи фрагмента бяха използвани за установяване системата на повторимост на основните елементи от украсата. Цялата повърхност е разделена на квадрати (около 40 x 40 мм), чиито рамки представляват сложна плетеница (Обр. 9). При везането строго е следено за разположението на линиите една спрямо друга. Създава се впечатление, че при нанасянето на рисунъка преди бродирането на плетеницата, а и при самото везане да е наблюдаван модел, оплетен от тънки въженца, подобно на съвременното макраме. В тази система от квадрати шахматно са извезани двуглави орли. По единия диагонал са представени лилии в палметовидни рамки, а по другия диагонал – удвоени хиксове с взаимно преплетени рамена. Изработената черно-бяла графична реконструкция послужи за правилното подреждане на всички фрагменти от тази изключително скъпа средновековна тъкан, а за да се добие представа за първоначалния вид, макар и непълна, възстановката бе оцветена (Ил. II). За везането е използвана метализирана

Обр. 8. Текстилен фрагмент с везани двуглави орли, разкопки на Дворцовата църква.

Fig. 8. A textile fragment with an embroidered double headed eagles , excavations at the Court church.

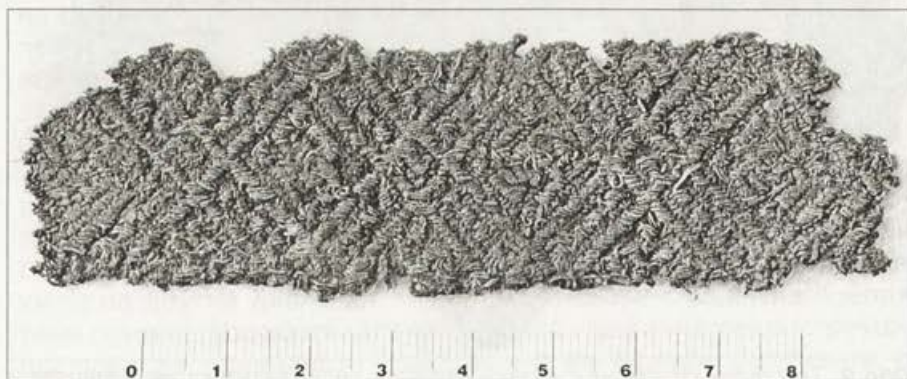

Обр.9. Текстилен фрагмент с везани двуглави орли, разкопки на Дворцовата църква. Детайл.

Fig. 9. A textile fragment with an embroidered double headed eagles , excavations at the Court church. Detail.

нишка, получена от увиването на позлатена сребърна лентичка около копринено ядро. За съжаление днес по-голямата част от нея е опадала, а останалото е покрито с виолетови на цвят отлагания по причини, изяснени по-горе. Вижда се, че цялата одежда е била сравнително плътно извезана с позлатена сърма, но и тъканта, носеща бродерията, също много е допринасяла за общото въздействието на блестящите орнаменти. Днес нейният цвят е кафяв, но е твърде възможно той да е бил червен. Не могат да се изключат и други багри, като зеленият и тъмносиният например, характерни за висшите сановници в средновековната йерархия. Цветът е вкарвал допълнителен нюанс на и без това пищната златна украса.

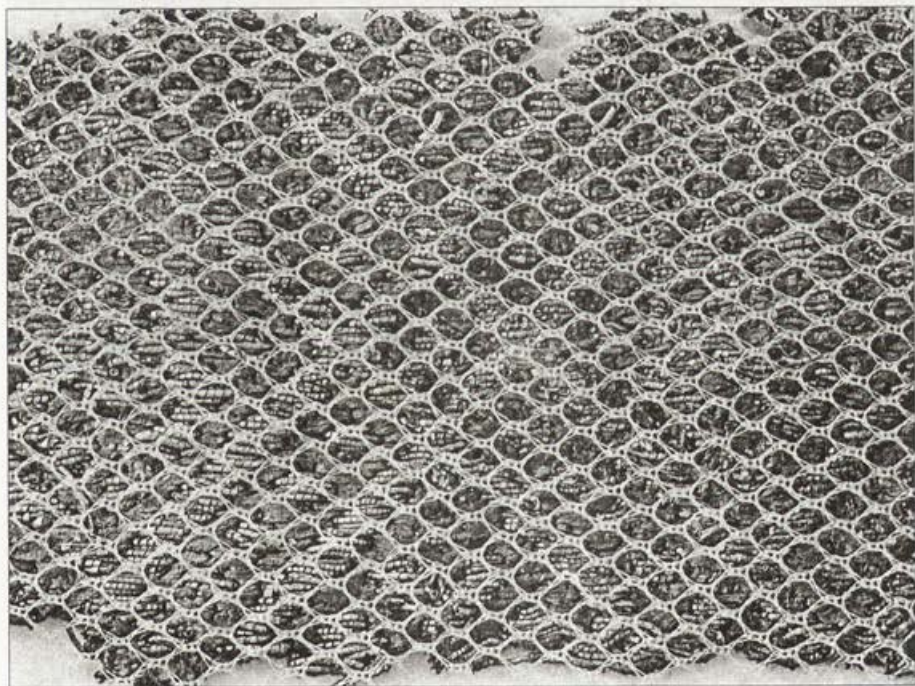
И накрая ще разгледаме възстановката на една също ефектна сърмена лента, чието местонамиране се оказва проблемно (Обр. 10). Този въпрос вече е разглеждан по-подробно (Чокоев 2006, 70–72) и тук само накратко трябва да се отбележи, че фрагментът от лента е публикуван веднъж като открит през 1960 г. при разкопките на некропол, разположен в подножието на хълма Трапезица във В. Търново (Ангелов 1962, 26–27, обр. 8), и втори път, като произлизащ от разкопките през 1951 г. на дворцовата църква на хълма Царевец (Георгиева 1974, 410, обр.7.2). Голямата част от фактите показват, че фрагментът е открит в некропола под хълма Трапезица, който проучвателят Н. Ангелов отнася към столичния период на града. Неоткриването на подобни фрагменти или поне нишки сред съхранените във фондохранилището органични останки от дворцовата църква допълнително затвърждава този извод. Въпросното парче лента в миналото е било консервирано и фиксирано посредством адхезив върху тюл, вследствие на което неговото изследване много се затруднява (Обр. 11). Установи се, че сърмената украса е из-

Обр. 10. Везана сърмена лента, некропол под хълма Трапезица във В. Търново.

Fig. 10. A gold-thread embroidered band from necropolis at the foot of Trapezica hill.

везана върху фина ленена лента, широка около 30 мм. За метализирането на сърмената нишка е използвана позлатена сребърна лентичка. Пространството между златните орнаменти плътно е заето от везба, изпълнена от копринена нишка, чийто цвят е бил червен (Обр. 12). И при двете бродерии е използвана техниката – “през тъканта”. Този начин на работа обикновено рядко се прилага при сърмената везба. Характерен е за по-ранните периоди – до XII в. (Новицка, 1965, 36; Инкова, Драганова 1978, 33), макар че в определени случаи се използва и през късното средновековие (Чокоев 2006, 151). В случая точно миниатюрният вид на сърмената украса е наложил прилагането на тази техника. Невъзможно е да се извърши везане на толкова фини дейли върху тясната площ на лентата посредством по-късно наложилата се практика “чрез пришиване”. При този начин на работа бродерията върху лентата е станала двулицева, но отчасти, тъй като при вглеждане се откриват дефектите на обратната страна (Обр. 10, 12). Линиите не са така прави и фини, като на лицето (Обр. 11), наблюдава се преминаването на бродиращата сърмена нишка от елемент към елемент, докато върху лицевата страна те са островно разположени. Освен това често се наблюдават

Обр. 11. Везана сърмена лента, некропол под хълма Трапезица – лицевата страна е фиксирана върху тюл. Детайл.

Fig. 11. A gold-thread embroidered band from necropolis at the foot of Trapezica hill – the front side is fixed upon tulle. A detail.

Обр. 12. Везана сърмена лента, некропол под хълма Трапезица. Детайл.

Fig. 12. A gold-thread embroidered band from necropolis at the foot of Trapezica hill. A detail.

крупове, образувани от сърмената нишка, а също и червеният копринен конец от фона не е така равномерно положен, както откъм лицевата страна. Тя обаче е била по-замърсена, златното покритие по-изтрито, а металната лентичка дори опадала, поради което за експониране е била избрана по-добре запазената обратна страна. За преодоляването на тези неудобства, макар и отчасти, спомага направената графична реконструкция на геометричната украса на лентата (Ил. III). Тя е запълнена с двойно рамкирани, допиращи се в ръбовете си квадрати. Вътре в тях са извезани редуващи се кръст, свастика и х-образен елемент, който може да се разглежда като комбинация между дясно- и ляво-въртяща свастика¹¹. Всички елементи са изпълнени със златна везба, която приятно е хармонирала с тъмночервения фон на също прецизната копринена бродерия.

След положения труд за възстановяване на сложните украси върху трите твърде ценни златовезани текстила от столичния Търнов остава надеждата, че графичните реконструкции ще спомогнат за изграждането у посетителя на една по-ясна представа за великолепните представителни одежди, използвани през средновековието.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Материалите ми бяха предадени за изследване и консервация от д-р Евгени Дерменджиев, уредник в отдел Археология на РИМ – В. Търново, и отговарящ за фонд "Средновековие", за което му благодаря.

² Поради високата влажност на помещението върху тъканта се бяха развили плесени.

³ Подробните технологични наблюдения са тема на друга публикация.

⁴ За особеностите на везане с метализирани нишки вж. Чокоев, И. Текстил от средновековни археологически обекти в България. Постижения и проблеми на проучванията. В. Търново, 2006, с. 117 и цит. там лит.

⁵ За структурата на метализираните нишки вж. Чокоев, И. Текстил от средновековни археологически обекти в България, 115–116 и цит. там лит.

⁶ За изследванията благодаря на н. с. д-р Петя Пенкова и инж. Пламен Бонев от НАИМ-БАН, както и на тогавашния директор на института – проф. дин Васил Николов. Интересно е да се отбележи, че това бяха първите пробни изследвания, извършени на апаратурата, дарена от японското правителство.

⁷ Тук трябва да се внесат няколко пояснения за общия вид на двата фрагмента, които през годините са претърпели няколко реставрационни намеси. Още при първата или първите консервации, извършени преди публикацията от 1974 г., не са изправени разтеглянията и изкривяванията в краищата на фрагментите, които са заблудили автора при първото им публикуване, "че има леко закръглена форма" (Георгиева 1974, 410). Освен това при големия фрагмент тъканта, носеща ивицата, е изтеглена изпод нея, поради което се е отделил сърменият "синджир", очертаващ ивицата. И накрая към единия край на този по-голям фрагмент е прикрепен друг, по-малък, който според орнамента не е на точното място. Поставен така той не спомага за разкриване същината на орнамента, но създава впечатление, че съхранената част от ивицата е по-голяма.

⁸ Наблюденията са върху публикуваната илюстрация (Банк 1966: ил. 281).

⁹ По-подробно за ролята на пришиващия конец във везаната украса вж.: Чокоев, И. За сърмената везба в Търново през XIX век. – ИРИМ В. Търново, XX, 2004, 230–231; Johnston, P. The Byzantine tradition in Church embroidery. London, 1967, 66–67.

¹⁰ Графичното реконструиране бе извършено от художника Светослав Ангелов, ст. ас. във ВТУ "Кирил и Методий", с помощта на компютърна програма Corel Draw, за което му благодаря.

¹¹ За обсъждането на орнаментите благодаря на д-р Пламен Събев от РИМ – В. Търново.

ЛИТЕРАТУРА:

Ангелов 1962: Н. Ангелов. Средновековен некропол в Търново. – Известия на Окръжен музей – Търново, 1, 1962, 23–34.

Банк 1966: А. Банк. Византийское искусство в собраниях советского союза. Ленинград – Москва. 1966.

Вълов 1974: В. Вълов. Новите разкопки на църквата "Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, 1974, 2, 37–54.

Георгиева 1974: С. Георгиева. Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов. 2, С., 1974, 393–412.

Инкова 1979: В. Инкова. Калояновото погребение. Техничко-лабораторни изследвания. С., 1979.

Инкова, Драганова 1978: В. Инкова, К. Драганова. Методи за идентифициране на археологически тъкани. – Музеи и паметници на културата, 1978, 4, 26–34.

Новицька 1965: М. Новицька. Гаптування в Київській Русі. – Археологія, 18, 1965, 24–38.

Чокоев 2004: И. Чокоев. За сърмената везба в Търново през XIX век. – Известия на Регионален исторически музей – В. Търново, XX, 2004, 223–234.

Чокоев 2006: И. Чокоев. Текстил от средновековни археологически обекти в България. Постижения и проблеми на проучванията. В. Търново, 2006.

Johnston 1967: P. Johnston. The Byzantine tradition in Church embroidery. London. 1967.

REPRESENTATIVE TEXTILES FROM THE CAPITAL CITY OF TARNOVO – DATA CONCERNING GRAPHICAL RECONSTRUCTIONS

Ivan Chokoev

Summary

The following study traces the collecting of information for graphical reconstruction of three pieces of valuable embroidered textiles from Tarnovo, the capital city of Bulgaria during the period of 13–14 centuries. They were found many years ago, during the archaeological excavations in the town, in 1951 and 1960.

Two embroidered pieces were found in the court church. The first of them is richly embroidered with gold-coated metal threads and the main pattern is made of pearls (Fig. 8). The second graphical reconstruction is of gold-thread textiles with a pattern of a double headed eagle (Fig. 10). The third reconstruction is of a gold-thread embroidered band found in a necropolis, situated at the foot of the hill of Trapezitsa (Fig. 14).

The graphical reconstructions have to help us imagine more clearly the original look of the garments of our Medieval kings that really impressed us with their magnificence.

БЪЛГАРИЯ ДО БЯЛО МОРЕ В СРЕДАТА НА XIV в.?

Пламен Павлов

Мотивът за "трите морета", в по-конкретен план преди всичко за естествения, етнически и исторически мотивиран, но за съжаление нереализиран български излаз на Бяло (Егейско) море, се свързва с редица събития и международни споразумения от модерната история на България и Балканите. При аргументирането на това право винаги се отбелязва статуквото при средновековните български царе Симеон Велики (893–927) и Иван Асен II (1218–1241). Възможно ли е обаче средновековното Българско царство да е имало позиции в Беломорието дори и в навечерието на своя залез? Колкото и необичайно да изглежда, това е исторически факт. Факт, който се свързва с две големи личности на българския XIV в. – "в Христа Бога благочестивият цар на всички българи и гърци" Иван Александър (1331–1371) и доскорошният разбойник и бунтар Момчил.

Личността на Момчил, този най-релефно очертан образ на "юнак" и "народен герой" от епохата на българското Средновековие, неведнъж е предизвиквала силен, научно или емоционално мотивиран интерес. Ако за българските учени, писатели и т.н. Момчил извън всякакво съмнение е българин от Родопите, то даже в стойностни сръбски научни трудове се налага, най-малкото се прокрадва твърдението за негово сръбско потекло. Етническият произход на Момчил безспорно е български - ако Никифор Григора казва, че той на младини бил разбойник "... по границата между трибали (сърби) и мизи (българи)", което може би все пак дава основание за някакво колебание, то Йоан Кантакузин категорично твърди: Момчил "...беше по потекло от мизите (българите)"! И ако богословът Григора никога не е срещал Момчил и само е слушал за него, отлично се знае, че Йоан Кантакузин го е познавал лично. Нещо повече, Кантакузин лично назначава войнствения българин за управител на неговите "съплеменници" българи в Родопите. В

следващите години императорът се сражава заедно с Момчил, но и против него. После се опитва да го върне в своя лагер, предлага му високата титла севастократор и т.н., и т.н. Най-накрая, както пише на стари години бившият византийски император, той лично оплаква загиналия пред стените на Перитеорион (Буруград) през юли 1345 г. прочут български воин.

По всичко личи, че Момчил произлизал от простолюдието. Това, както и някои други черти, го сближават с Ивайло и неговите съратници и последователи (Куман, Кънчо, Стан, Хранислав, Иван Свинепаса и др.). До около тридесетгодишна възраст Момчил е разбойник по българо-византийската, а както пише Григора, може би и по българо-сръбската граница. Преследван от българските власти, той постъпва на византийска служба като "стратиот". През XIV в. това понятие най-често се отнася за прогниарите, които срещу определен поземлен имот се задължават да служат във войската. Така, подобно на други свои събрата, Момчил преминава в категорията на дребната служебна поземлена аристокрация. Йоан Кантакузин твърди, че това става по волята на император Андроник III Палеолог (1328–1341), т. е. няколко години преди 1341 г. Нямаме основание да се съмняваме в тази вест, доколкото именно Кантакузин е фактическият "двигател" на държавните и особено на военните дела на Византия при царуването на Андроник III.

Момчил поема задължението да охранява някакъв периметър от византийската граница с България, но нерядко нахлува в българската държавна територия. Тъй като познава отлично тези места, той причинява "много злини на Мизия (България)". Византийските "архонти" по границата го съветват да изостави разбойничеството, тъй като така се нарушава мирният договор с българското царство, но Момчил продължава своите набези. Ако приблизително възстановим ситуацията, в България на Момчил е наложена най-тежка присъда (?), а византийските власти поемат задължението да го заловят и предадат на българската страна. Това тласка Момчил към поредното авантюрно решение – той отива в Сърбия, положително със своите войници. Крал Стефан Душан (1331–1355), независимо от приятелските и роднински отношения с цар Иван Александър, приема беглеца на служба при себе си. Кога е станало това, колко време Момчил прекарва при сърбите и в какви точно военни кампании участва, остава неизвестно.

Византийската гражданска война (1341–1347) заварва Момчил в Сърбия. След сериозните си неуспехи в началото на войната самообявилият се за император Йоан Кантакузин през 1342 г. е принуден да търси помощ от Стефан Душан. След трудни преговори и неискрени споразумения двете страни сключват съюз. Заслугата за него в най-голяма степен принадлежи на енергич-

ната Душанова съпруга, кралица Елена, сестра на Иван Александър. Макар да няма преки данни за връзки между Кантакузин и Момчил, подобно допускане е повече от уместно. Във всеки случай бившият разбойник с гигантски ръст ("...приличаше на минаре!" - възкликва турският поет Енвери), завиден военен опит и необузdana смелост не е някакъв обикновен наемник. Той е прочут "в сръбската страна", както пише Енвери. Момчил явно не е доволен от сръбския крал, пък и, както изглежда, предпочита да се закрепи в родната земя.

Момчил преминава на страната на Кантакузин през 1343 г. Той е назначен за управител на областта Меропа (по течението на р. Арда до Чепеларската река), където са разположени крепостите Света Ирина и Подвис (при едноименното село, недалече от Смолян). Скоро след това дръзкият българин превзема Ксанти, а градът е превърнат от него в своеобразна столица. Територията на новоизградената "малка България" в Родопите, оглавявана от Момчил, достига до беломорския бряг. В земите ѝ влиза и град Перитеорион, укрепен допълнително от Андроник III, т. е. само десетина години преди това.

Момчил разполага със сериозни за времето си въоръжени сили. Отначало се споменават 300 конници и 5 хиляди пехотинци, набирани, както изглежда, само от Меропа. През 1345 г. той разполага с четирихилядна конница и неизвестно колко пехота. С тези значителни за времето си военни сили Момчил участва в походите на Кантакузин и турския му съюзник Умур паша, при които в някои случаи има навлизания и плячкосване и на територията на българската държава.

През май 1344 г. великият дукс Алексей Апокавк, водещата фигура в регентството на малолетния император Йоан V Палеолог, изпраща посланици при Момчил. На родопския властелин е предложен съюз от името на императора и неговата майка императрица Анна Савойска, както и най-високата дворцова титла – "деспот". Последното задължително изисква родство, което означава, че с Момчил е уговарян и политически брак, най-вероятно с някоя императорска родственица. Научавайки това, Кантакузин на свой ред предлага на някогашния български разбойник титлата "севастократор". Доколкото може да се разбере от оскъдните сведения, Момчил приема предложенията на цариградското правителство, отхвърляйки онези на Кантакузин. Причина за това съдбоносно решение надали е само фактът, че Кантакузин е свързан с турците. Вероятно Момчил вече е във враждебни отношения с Йоан Асен, шурей на Йоан Кантакузин (Ирина, съпругата на Кантакузин, е принадлежала към византийския клон на Асеневци), управител на Мора от 1343 г. Нещо повече, в Родопите по същото време се подвизава и Матей Кантакузин, син

и наследник на узурпатора. Именно Матей страда най-много от Момчиловите нападения, както пише в своята "История" неговият баща. В крайна сметка, както следва да се очаква, Момчил създава своя "държава". Той става практически независим и от властите в Цариград, и от Кантакузин, лавирайки между тях. Същевременно Момчил завладява градове и земи, принадлежащи и на двата лагера във византийската гражданска война. Най-голямото му постижение е превръщането на Ксанти в истинска собствена столица, където бил Момчиловият "дом" (т. е. дворец).

Като цяло ориентацията на Момчил съвпада с онази на цар Иван Александър, който приблизително по същото време става съюзник на цариградското правителство. По време на византийската гражданска война цар Иван Александър следи внимателно обстановката, опитвайки се да разшири държавната територия на юг. Още през 1341 и 1342 г. българският цар се стреми да извлече изгода от междуособицата, опитвайки се изненадващо да превземе Одрин, а по-късно и Кантакузиновата "опорна база" Димотика. Търновският цар замисля и една сложна сделка със сръбския крал Стефан Душан, когото убеждава да му предаде Кантакузин! Душан изразява съгласие да изпълни искането на своя шурей, но тогава именно кралица Елена осуетява хитрия замисъл на своя брат... Така благодарение на Елена Сърбия запазва Йоан Кантакузин като свой "коз" в отношенията си с Византия. През юни 1344 г. Иван Александър все така изненадващо прониква на юг и навлиза в източнородопския район Мора (по р. Арда, част от днешната Кърджалийска област), завладявайки крепостта Иперперакион (дн. Перперек, Кърджалийско). Така фактически България става непосредствен съсед на Момчиловата държавица. Кантакузин, придружаван от турските орди на Умур, веднага настъпва към Мора и си връща крепостта. Назначеният от Иван Александър управител избягва. Наистина, Иван Александър не смогва да задържи Перперек, но, така или иначе, в негови ръце е Пловдив с околните крепости. С други думи, между земите на Момчил и територията на царството е имало достатъчно солидна обща граница.

Няма да преразказваме добре известната "история" на Момчил, но нека обърнем внимание на стратегията, доколкото има такава в политиката му. Надали бившият разбойник действа "ден за ден", още повече че си има работа с обиграни противници. Действията на Момчил срещу турци и ромеи по принцип се отдават на решимостта му да защитава своите земи и живеещото в тях българско население. Тази твърде идеализирана представа е вярна само отчасти, тъй като месеци преди пролетта на 1345 г. Момчил сътрудничи с ромеи и турци, напада заедно с тях околните земи и т. н. Промяната в политическото поведение на Мом-

чил не може да не е поне в известна връзка с политиката на цар Иван Александър. В този смисъл Момчиловите военни инициативи може би са част от някаква по-широка като замисъл българска стратегия за защита от презморските "варвари", изградена в Търново или като конкретна договореност между властите в Търново и Ксанти. Макар да няма данни Иван Александър да е изпращал подкрепления на Момчил, такава възможност (поне като перспектива) по принцип не може да бъде изключена. Споменаването на смъртта на Момчил във влахо-молдовските хроники, градени често на базата на недостигнали до нас български паметници, също загатва за някакъв официализиран български елемент в действията на Момчил през 1345 г.

"Непобедимият и изкусен във войната" Момчил, човекът, "...когото храбростта не напускала никога", както е известно загива на 7 юли 1345 г. в бой с турците на Умур-паша и ромеите на Кантакузин. Надмощието на противника и измяната на ромейските жители на Перитеорион обричат на гибел смелия българин и неговата войска.

Може ли да има връзка между действията на търновския цар и родопския господар? Макар преки данни да отсъстват, то такава връзка е твърде логична. С късна дата, когато разказва за гибелта на Момчил през лятото на следващата 1345 г., Кантакузин съобщава, че на съпругата на Момчил било позволено да се завърне "... в Мизия". Самата тя (за съжаление не знаем нито името ѝ, нито нещо по-конкретно за нея) е била от България и има "своите богатства". Към нея императорът проявява "по-специално" внимание като към чужда високопоставена поданица.

Естествено, възниква възражението – защо Кантакузин не съобщава директно за съюз между Иван Александър и Момчил? Въпреки че Йоан Кантакузин е точен и обстоятелствен автор, демонстриращ отлична памет, познаване на недостигнали до нас документи и т. н., в неговата "История" има и немалко пропуски. Така е и в други първокласни произведения на византийската историография. Достатъчно е да хвърлим поглед върху пропуските или неточностите именно във връзка с важни събития в историко-мемоарните трудове на Лъв Дякон, Анна Комнина, Михаил Аталиат, Михаил Псел, Никита Хониат, Георги Пахимер, Никифор Григора... При безспорно високите качества на византийската историография авторите по правило пишат десетилетия след събитията, често в не особено спокойна творческа среда. Така в общи линии стоят нещата и при Кантакузин, или монаха Йоасаф, както се е казва той след абдикацията си в края на 1354 г. В крайна сметка за Йоан Кантакузин приоритет имат събитията в самата Византия, а не едни или други ходове на българската политика, особено когато те не получават развитие и вероятно бързо са забравени.

“Мизия” у Кантакузин, подобно на повечето византийски историци, съответства на държавата България със столица Търново, а не просто на българските земи в етнически план. Макар Родопите по собственото му признание да са населени с българи, за него те не са “Мизия”, а неразделна част от Византия. С други думи, съпругата на Момчил е не просто българка (от Родопите, Беломорска Тракия, Македония и т.н.), а от държавата България, може би от нейната столица Търново. Явно в определен момент, който няма как да е бил преди 1344 г., родопският господар се жени за “знатна дама” от България! Самият факт, че няма данни Момчил да е имал деца, показва, че между брака и смъртта му (юли 1345 г.) са изтекли броени месеци – т.е. въпросната женитба е била през самата 1345 г.

Както стана дума, Кантакузин великодушно разрешава на Момчиловата съпруга да се завърне в България с всичките си богатства. Всичко това косвено загатва, че става въпрос за форма на политически брак и че Момчиловата съпруга може би е произлиerala от някоя знатна търновска фамилия.

Надали е нужно да се доказва важноcта на повдигнатия тук въпрос. Привличайки Момчил на своя страна, Иван Александър отново, макар и в по-особена форма (в съзвучие с реалните политически явления през XIV в.), разпростира българските предели до... Бялото море! С други думи, наистина мимолетно, но през пролетта-лято на 1345 г. Българското царство се простира “...от море до море...”, както е било в отдавна отминалата епоха на Иван Асен II. Този акт е особено интересен, тъй като партньор на българския цар става бивш “разбойник”, с произнесе-на няколко години по-рано присъда от същия Иван Александър.

И двамата български владетели, този на официалната и все още голяма държава, и онзи на малката “местната България” в Родопите и Беломорието, проявяват зрелост. Ако от днешна гледна точка съюзяването на Иван Александър и Момчил изглежда ефимерно и лишено от историческа перспектива, дали през 40-те години на XIV в. е било така? Нека припомним, че именно в онези години е бурният военнополитически и териториален апогей на Сърбия при крал/цар Стефан Душан, показващ възможни варианти за бъдещо развитие и на България. Към въпросната “дата” все още не е започнала чумната пандемия (началото ѝ се поставя през 1347 г.), нанесла тежки демографски и особено психологически вреди на Византия, България, Сърбия и голяма част от Европа през втората половина на XIV в. Същото наблюдение важи и за навярно неподозираната към 1345 г., особено като темпове на развитие, мащаби и резултати османска експанзия. За съжаление, на това интересно българско обединение (или поне опит за съединяване на силите) не е съдено да просъществува в размирните условия на балканския XIV в.

ЛИТЕРАТУРА:

- Божилов, Ив.** Българите във Византийската империя. С., 1995.
- Божилов, Ив., В. Гюзелев.** История на средновековна България (VII–XIV в.). С., 1999.
- Византијски извори за историју народа Југославије, т. VI. Београд, 1986.
- Гръцки извори за българската история, т. X, С., 1989.
- Гагова, Кр.** Тракия през българското средновековие. С., 1995.
- Гюзелев, В.** Самият Търновград ще разтръби победите... (Антология), С., 1981.
- Гюзелев, В.** Момчил юнак. С., 1967.
- Деребеев, Б.** Ахрида – българска земя. С., 1988.
- Калић, Ј.** Срби у позном Средњем веку. Београд, 1994.
- Матанов, Хр.** Средновековните Балкани. С., 2002.
- Павлов, Пл., Ив. Тютюнджиев.** Българите и османското завоевание (краят на XIII–средата на XV в.). В. Търново, 1995.
- Павлов, Пл.** Бунтари и авантюристи в средновековна България. В. Търново, 2000.
- Радић, Р.** Време Јована V Палеолога (1332–1391). Београд, 1993.
- Kyriakidis, S.** Ο Μομιτζιλος και το κρατος του. – *Makedonika*, т. 2 (1941–1950), Thessaloniki, 1950.
- Lemerle, P.** L'Emirat d'Aydin. Byzance et l'Occident (Recherches sur "La Geste d'Umur Pacha). Paris, 1957.

LA BULGARIE JUSQU'À LA MER D'ÉGÉE AU MILIEU DU XIV S.?

Plamen Pavlov

Résumé

On envisage dans l'article les activités politiques du roi Ivan Alexandre et le souverain des Rhodopes Momtchil au milieu du XIV s. L'auteur s'arrête sur leurs positions semblables et le fait d'avoir une frontière commune entre les deux souverains pendant la guerre civile à Byzance / 1341-1347/. On accentue sur la possibilité de réaliser une union dynastique entre Momtchil et une dame de la noblesse de Tarnovo. De cette façon, l'influence bulgare, bien que dans une forme particulière, caractéristique de l'époque, s'étendrait jusqu'à la mer d'Égée.